

DISCUSSIE

LEVE HET ATHEÏSME! ANTWOORD AAN POWEL SLURINK

Herman Philipse*

Theologen die mijn *Atheïstisch manifest* (1995) recenseerden hebben in het algemeen weinig moeite genomen om het boekje recht te doen. Ze gaven de inhoud misleidend weer om vervolgens de door henzelf geschapen karikatuur de grond in te boren. Ik was dan ook aangenaam verrast door de oordeelkundige en in het algemeen lovende bespreking van Pouwel Slurink, werkzaam aan de Landbouwuniversiteit Wageningen.¹ Hij noemt het *Atheïstisch manifest* een "leuk boekje", dat toch "filosofisch niet oppervlakkig is". Het tweede hoofdstuk vindt hij "briljant", ofschoon hij zich afvraagt of "de gelovigen wel zo onder de indruk zullen zijn" van mijn argumenten. Aan het einde van de bespreking zegt Slurink dat het boekje "een buitengewoon goed aanknopingspunt voor een stevig gesprek kan zijn". Waarvan acte! Ik stel voor dat we onmiddellijk met dit gesprek beginnen. Op verzoek van de redactie volgt hier een antwoord aan Slurink.

In de inleiding tot het *Atheïstisch manifest* schets ik mijn opvatting van filosofie en geef een aantal redenen waarom denken over geloof en atheïsme actueel is. Eén van die redenen is gelegen in het feit dat allerlei wandaden gerechtvaardigd worden door religieuze overtuigingen, een reden die ik in het boekje met diverse voorbeelden illustreer. Slurink repliceert met twee opmerkingen. Het is de vraag, zegt hij, "of het fundamentalisme *oorzaak* is van het terrorisme of slechts de benodigde *rechtvaardiging*". Dat is inderdaad de vraag, maar het is niet van belang voor mijn betoog. Ik beweerde alleen het laatste. Men kan van een filosoof niet verwachten dat hij de oorzaken voor terrorisme wegneemt of zelfs maar opspoort; wel mag men van hem eisen dat hij kritisch nadenkt over rechtvaardigingen voor terroristische daden. Slurinks tweede opmerking is eveneens een *ignoratio elenchi*. Het is niet moeilijk, zegt hij, "een zelfde lijst aan te leggen van terroristische aanslagen geïnspireerd door niet religieuze of zelfs atheïstische denkbeelden". Dat is waar; we denken direct aan communistische regimes of bendes van Stalin tot Pol Pot. Is dit feit dan niet eveneens een reden om de communistische doctrines op hun wijsgerige houdbaarheid te onderzoeken? De *pointe* van Slurinks tweede opmerking ontgaat mij. Wil hij betogen dat ik de wijsgerige geloofwaardigheid van godsdienst *niet* moet onderzoeken omdat ook *andere* geloofssystemen als legitimatie voor misdaden zijn gebruikt? Of dat ik in mijn *Atheïstisch manifest* het *communisme* eveneens aan een kritische analyse had moeten onderwerpen?

Ter voorkoming van misverstanden citeer ik enkele zinnen uit mijn boekje. Ik stel de vraag naar de mogelijkheid (im)morele handelingen te rechtvaardigen door

* Rijksuniversiteit Leiden.

¹ Pouwel Slurink, *Bestaat het Groot Onbekend Ding? Naturalistische glossen bij een atheïstisch manifest*, *ANTW* 88 (1996) nr. 2, pp. 153-157.

een beroep op godsdienst en schrijf vervolgens: “het zou een wijsgerige blunder zijn deze vraag te willen beantwoorden op grond van de feitelijke gevolgen van religieuze overtuigingen... Het bestaan van religieus extremisme is geen argument voor of tegen de mogelijkheid morele standpunten te rechtvaardigen door een beroep op godsdienst. Het is wel een motief om deze kwestie opnieuw te overdenken”.² Er is nòg zo’n motief, dat ik zou willen voorhouden aan al diegenen die schreven dat de discussie over religie en moraal een “achterhoedegevecht” is van een wijsgerige veldslag die in de Verlichting werd gevoerd. De filosofen van de Verlichting, die op kennistheoretische gronden voor tolerantie pleitten, werden bewogen door het verlangen godsdienstoorlogen te voorkomen, oorlogen die eeuwen lang verschrikkelijk hadden gewoed en talrijke slachtoffers hadden gekost. Naar mijn mening maakt de huidige toestand van de wereld het debat over religie en moraal opnieuw actueel. De technologie heeft verschillende culturen dichter bij elkaar gebracht. Wat ergens op de Aardbol gebeurt kan repercussie hebben voor ver afgelegen plaatsen. Op allerlei punten botst de westerse cultuur, die ondanks de vaak agressieve technologie en economie ideologisch gebaseerd is op levensbeschouwelijke tolerantie, met culturen die neigen tot theocratisch denken. Dergelijke botsingen ontaarden gemakkelijk in een militair conflict. Een kennistheoretisch gefundeerd pleidooi voor tolerantie is daarom evenzeer urgent als in de achttiende eeuw. De achterhoede is weer voorhoede geworden.

In het eerste hoofdstuk van het *Atheïstisch manifest* betoog ik dat godsdienst geen geldige rechtvaardiging kan opleveren voor morele normen. Ik kritiseer politici die godsdienst te hulp roepen teneinde paal en perk te stellen aan de massale wetsovertreding in moderne democratieën. Mijns inziens is het geheel en al de taak van de politiek om te waken over de handhaving van wetten en “publieke moraal”. Het hoofdstuk heet dan ook, met een variatie op Dostojevski: “Als de politiek verstek laat gaan, is alles geoorloofd”. Slurink meent dat mijn betoog, doordat ik met mijn vinger beschuldigend naar de politiek wijs, “iets eigenaardigs” krijgt, “omdat juist in de sociaal-democratie de politici gekozen zijn door het volk”. Indien er sprake is van achteruitgang van de publieke moraal, “dan is dat een aangelegenheid waaraan we alleen met z’n allen wat zouden moeten doen... Het heeft geen zin een beschuldigende vinger uit te steken naar politici die we zelf gekozen hebben”.

In zekere zin is dit correct en in zekere zin buitengewoon naïef. Slurink heeft kennelijk nooit nagedacht over de paradoxen waaraan het democratisch bestel bloot staat. Eén zo’n paradox is het gegeven dat wat voor elke burger individueel gezien rationeel is, een irrationele en ongewenste toestand van het geheel kan opleveren. Voor het individu is het wellicht rationeel met de auto naar zijn werk te gaan en niet met de trein, of wijnflessen in de vuilnisbak te werpen in plaats van tien minuten naar de glasbak te lopen, of de sociale dienst op te lichten, of drugs te verhandelen. Nu heeft Slurink gelijk dat we elk individu, te beginnen met onszelf, moeten vermanen: ga met de trein, gooi flessen in de glasbak, licht de sociale dienst niet op, en verhandel geen drugs. Hij is naïef wanneer hij denkt dat dergelijke vermaningen bij iedereen, of zelfs maar bij de overgrote meerderheid der burgers, helpen. Bijgevolg gaat het milieu nog steeds hollend achteruit en is er meer corruptie en misdaad dan een democratisch land kan verdragen. Is de goedwillende

² *Atheïstisch manifest*, Amsterdam: Uitgeverij Prometheus, 1995, pp. 21-22.

burger in staat hieraan iets doen? Nee; hoogstens kan hij een stukje in de krant schrijven of lid worden van een partij of actiegroep. Kan de politiek hieraan iets doen? Ik hoop het. Indien de politiek het niet kan, moeten we toegeven dat het land onbestuurbaar is. De staat heeft immers machtsmiddelen waarover de burger niet beschikt: wetgeving, politie, rechterlijke macht, en gevangenissen.

De redeneerfout die Slurink maakt is verwant aan wat de Engelsen "composition" noemen. Wat geldt voor het geheel geldt nog niet voor de delen, noch is hetgeen waar is voor de delen zonder meer waar voor het geheel. Per analogie: wat geldt voor gekozenen, namelijk dat ze bepaalde taken hebben, geldt nog niet automatisch voor de kiezers. We mogen verwachten dat sommige politici nadenken over onze energievoorziening op lange termijn maar het is absurd om dit van de kiezers te verwachten: die beschikken noch over de tijd noch over de kennis die daartoe nodig is. Evenzo mogen we verwachten dat politici ervoor zorgen dat de rechtsstaat gehandhaafd wordt. Wanneer de politiek weigert fraude met sociale voorzieningen aan te pakken, zoals de PvdA langdurig heeft gedaan, ondermijnt ze daardoor de rechtsorde. De burger gaat denken: indien zoveel mensen ongestraft de sociale dienst oplichten, ben ik dan niet een beetje achterlijk wanneer ik dat niet ook doe? Hetzelfde geldt wanneer de politiek besluit dat mensen die een bepaalde wet op een bepaalde wijze overtreden, bij voorbeeld de drugswetgeving, niet worden vervolgd (gedoogbeleid). Een dergelijk beleid ondermijnt de rechtsorde, wat voor merites het verder ook mag hebben. Het geeft het signaal aan de burger: in dit land hebben we wel wetten, maar je hoeft er lang niet altijd aan te gehoorzamen.

Het feit dat we politici zelf kiezen betekent dus allerminst dat we niet bepaalde eisen aan hen zouden mogen stellen, of dat we niet met een beschuldigende vinger naar hen zouden mogen wijzen. Wat zou Pouwel Slurink doen wanneer er onder al die politici geen enkele is die hij, een verstandig mens, zou willen kiezen? Hierop is een grote kans, omdat de democratie gebukt gaat onder een tweede paradox. Een politicus die zich helder "profileert", die bij voorbeeld in het algemeen belang wetten bepleit die onaangename consequenties voor veel burgers hebben, maakt zich niet populair bij de massa. Daarom kan de individuele rationaliteit van de politicus ertoe leiden dat hij zich op de vlakte houdt en de burger naar de mond praat. Opnieuw levert individuele rationaliteit een irrationele toestand van het geheel op: het land wordt niet meer bestuurd door de vaste hand die de omstandigheden en de langere termijn vaak verlangen. Laten we dus vooral hoge eisen stellen aan onze politici!

In het tweede hoofdstuk van het *Atheïstisch manifest* betoog ik dat *alle* vormen van godsdienst *in strijd* zijn met de redelijkheid. Het betoog heeft de vorm van een dilemma. Ofwel het geloof in een god gaat de rede te boven, ofwel het is vatbaar voor redelijke discussie. Ik geef een *reductio ad falsum* van het eerste alternatief. Indien geloof in een god de rede te boven gaat, mag men niets over die god zeggen dat mogelijkwijze in strijd zou kunnen komen met toekomstige wetenschappelijke ontwikkelingen. Ik betoog dan zowel aan de hand van voorbeelden als op betekenis theoretische gronden dat dit vereiste een voor de gelovige catastrofaal resultaat heeft: hij zal geen enkele inhoud meer kunnen geven aan zijn godsbegrip, zodat de stelling 'God bestaat' haar betekenis verliest (*semantisch atheïsme*). Maar indien de stelling dat geloof de rede te boven gaat leidt tot hetgeen ik *semantisch atheïsme* noem, is de stelling weerlegd. Semantisch atheïsme is immers een doorslaggevend argument tegen het geloof: het laat zien dat men *niets* meer kan gelo-

ven. Kortom: de stelling dat geloof de rede te boven gaat impliceert een vernietigend *redelijk* argument tegen het geloof. Ze weerlegt dus zichzelf.

Vervolgens bespreek ik de andere hoorn van het dilemma, namelijk dat geloof de rede *niet* te boven gaat. Het geloof stelt dat het veroorzaakt is door een bovennatuurlijke macht. Dit wordt nu een hypothese, die men in een redelijke deliberatie tegen atheïstische hypothesen moet afwegen. Ik betoog dat atheïstische hypothesen het zullen winnen in deze argumentatieve wedstrijd. Eén van de redenen is dat de gelovige geconfronteerd wordt met het probleem van de pluraliteit van godsdiensten. Wanneer een Christen, zoals Kuitert of de Paus, zegt dat de Christelijke God het Christelijk geloof in mensen veroorzaakt, komt hij voor een onoplosbaar dilemma te staan. Ofwel we zijn onpartijdig en laten toe dat elk religieus geloof door de bijbehorende god veroorzaakt is. Dan moeten we het bestaan van duizenden goden poneren. Ofwel we trekken onze eigen godsdienst voor en passen op andere godsdiensten een atheïstische verklaring toe, zoals de projectietheorie. De eerste hoorn van dit dilemma is onaanvaardbaar voor de monotheïst; de tweede hoorn is intellectueel onaanvaardbaar, want een geval van *special pleading*. Theologen hebben allerlei uitwegen uit dit dilemma bedacht, de ene al fantasierijker dan de andere. Vanuit redelijk oogpunt bezien legt de gelovige het hier natuurlijk af tegen de atheïst, die het verschijnsel geloof in al zijn vormen kan verklaren met één theorie, de projectietheorie. Want wie met een eenvoudige theorie alle verschijnselen kan verklaren, wint volgens de spelregels van de wetenschap van degene die voor elk apart verschijnsel een aparte theorie nodig heeft of doet aan *special pleading*.

Ofwel het geloof gaat de rede te boven, ofwel het is voor redelijke discussie vatbaar. Deze twee alternatieven putten het domein uit en leiden beide tot atheïsme. Ik concludeer in mijn boekje dat atheïsme intellectueel veel sterker staat dan geloof. Slurink vraagt zich af of “de gelovigen wel zo onder de indruk zullen zijn” van mijn argumenten. *Mijn* indruk is natuurlijk dat gelovigen uiteindelijk zelden onder de indruk zijn van argumenten. Slurink denkt dat ik de feitelijke veelvormigheid van het theologische landschap geen recht doe met mijn dilemma en noemt het “een krampachtige poging om het gehele veld van wijsgerige posities in twee kampen op te delen”. Ik had krampachtigheid “kunnen vermijden door een grondiger analyse te geven van de redenen die men al dan niet kan hebben om wel of niet in God te geloven”. Dit is nu precies de aanpak die ik heb willen vermijden: een eindeloos (saai) overzicht van de geschiedenis der godsbewijzen en hun weerleggingen. Slurink heeft iets met het fysico-teleologische godsbewijs, dat hij op evolutie-theoretische gronden ongeldig acht. Ik ben het eens met zijn exposé over dit onderwerp. Maar had ik nu werkelijk elk ooit gegeven godsbewijs, of tenminste het fysico-teleologische bewijs, op een dergelijke wijze moeten behandelen om mijn boekje geloofwaardig te maken?

Waar het mij in de eerste plaats om ging was een dwingende argumentatie voor atheïsme te geven. Daarom trachtte ik alle mogelijke varianten van geloof te vangen in een uitputtend dilemma. Dit is niet “krampachtig”; het is de enig mogelijke strategie om dwingend te argumenteren. Bespreekt men slechts bepaalde varianten van geloof, bij voorbeeld de varianten die Slurink voor ogen heeft, dan blijkt na weerlegging van die varianten de gelovige plotsklaps een andere gedaante aan te hebben genomen. Men moet dus alle koppen van de Hydra met één klap afhakken, wil men het monster verslaan. Is mijn argumentatie nu “geloofwaardig”? Slurink

lijkt deze term te begrijpen in de zin van: zullen bepaalde gelovigen in feite worden overtuigd? Maar in deze betekenis is geloofwaardigheid een sociaal-psychologische kwestie die mij als filosoof niet interesseert. Wat mij wèl interesseert is “geloofwaardig” in de zin van “logisch dwingend”. Slurink doet geen poging te laten zien dat mijn argumentatie niet geloofwaardig is in deze laatste, *filosofische*, zin.

Terwijl de eerste twee hoofdstukken van *Atheïstisch manifest* destructief zijn, poog ik in het derde een houdbare opvatting van moraal te construeren. Ik maak daarbij op twee manieren gebruik van de evolutietheorie. Ik pas de theorie letterlijk toe om bepaalde morele verschijnselen te *verklaren* en ik ontleen aan de gedachte van selectie een model om morele opvattingen te *rechtvaardigen*. Bij dit rechtvaardigen vergelijken we morele opvattingen onderling aan de hand van bepaalde criteria. Tot mijn verbazing schrijft Slurink dat “Philipse helaas niet in gaat op de kwestie waaraan moralen tijdens hun historische evolutie getoetst worden”. Ik schets namelijk een model van drie niveaus, of drie concentrische cirkels, waarbij morele voorstellen op een hoger niveau of in een kleinere cirkel steeds getoetst worden aan morele criteria ontleend aan een lager niveau of een grotere cirkel. Uiteindelijk komen we bij het laagste niveau of de grootste cirkel. De morele inclinaties die ik daar situeer worden niet getoetst; ze worden louter geselecteerd door de evolutie in de letterlijke zin van de evolutietheorie en ze zijn genetisch verankerd. Ik dacht dus dat ik nogal uitgebreid in ben gegaan op een vraag waarvan Slurink meent dat ik hem niet bespreek.

Ook uit andere punten van kritiek blijkt dat Slurink het laatste hoofdstuk niet erg grondig gelezen heeft. Ik geloof allerminst “dat elk moreel experiment kan worden toegestaan” en indien Slurink even nadenkt begrijpt hij waarom ik dat niet geloof. Het is Slurink een raadsel “waarom Philipse eigenlijk zo onverdraagzaam is tegenover zijn toch zo tolerante semantisch atheïstische’ Christenen, als hun moreel ontwerp zo levensvatbaar is”. Slurink maakt hier wederom een denkfout. Men kan een individu prijzen vanwege eigenschap F en laken vanwege eigenschap G. In dit geval: men kan bepaalde Christenen waarderen vanwege hun morele houding, terwijl men toch hun geloof en hun visie op de moraal (metaethiek) principiëel afwijst. Laat ik eindigen met een opmerking over tolerantie. Het is een deugd tolerant te zijn tegenover andersdenkenden, wanneer tolerantie betekent dat men in het gesprek met hen hoffelijk is en de goede manieren in acht neemt. Deze deugd slaat mijns inziens om in de ondeugd van onverschilligheid of lafheid zodra men het gesprek met de andersdenkenden niet meer werkelijk voert, dat wil zeggen, zodra men niet meer de moeite neemt met precisie en helderheid na te gaan wie er gelijk heeft. Dit wordt ook wel “tolerantie” genoemd maar in feite is het iets anders: angst voor het meningsverschil. Dergelijke tolerantie betekent het einde van de filosofie, want elke scherpe argumentatie zal verzanden in een woestijn van wolligheid. Het *Atheïstisch manifest*, zegt Slurink, “onderscheidt zich van vele andere nederlandstalige filosofische boekjes door een krachtige stellingname die niet verpakt wordt in lange historische uitweidingen of suggestief taalgebruik”. Kennelijk vindt hij dit een voordeel. Maar hij is nog niet helemaal bekeerd tot het genre van de heldere wijsbegeerte. Anders had hij mij niet verweten dat ik “onverdraagzaam” ben tegenover de o-zo-aardige en verlichte Christenen.